

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ГОДА – Тернопільський обласний державний архів; ф. – номер фонду; оп. – номер опису; сп. – номер справи.

Стаття надійшла до редакції 13.11.2014 р.

УДК 811.161.2'373(045)

Тетяна Семашко

(Київський національний університет ім. Т. Шевченка)

МЕЖІ ДИХОТОМІЇ «СВІЙ» – «ЧУЖИЙ» В АСПЕКТІ ЕТНІЧНОЇ СТЕРЕОТИПІЗАЦІЇ

У пропонованій статті встановлено межі базової моделі концептуальної опозиції «свій» – «чужий» в аспекті етнічної стереотипізації. Інтерпретація «свого» і «чужого» завжди має аксіологічне спрямування. «Свій» співвідноситься з особистісним посесором, соціокультурною групою, яка ідентифікується на підставі різних типів схожості, де все «своє» сприймається як 'правильне', 'рідне', 'близьке', 'безпечне' – позитивне. Концептуальна модель «чужого» – опозитивна: все «чуже» сприймається як 'ініше', 'дивне', 'незвичне', 'неправильне' – негативне. Аксіологічність цієї опозиції є відносною і залежить від етичних настанов етносу.

Ключові слова: бінарна опозиція, посесивність, аксіологічність, стереотипізація.

Татьяна Семашко. ГРАНИЦЫ ДИХОТОМИИ «СВОЙ» – «ЧУЖОЙ» В АСПЕКТЕ ЭТНИЧЕСКОЙ СТЕРЕОТИПИЗАЦИИ

В предлагаемой статье установлены пределы базовой модели концептуальной оппозиции «свой» – «чужой» в аспекте этнической стереотипизации. Интерпретация «своего» и «чужого» всегда аксиологична. «Свой» соотносится с личностным посессором, социокультурной группой, идентифицируется на основании различных типов сходства, где все «свое» воспринимается как 'правильное', 'родное', 'близкое', 'безопасное' – положительное. Концептуальная модель «чужого» – опозитивна: все «чужое» воспринимается как 'другое', 'странное', 'необычное', 'неправильное' – отрицательное. Аксиологичность этой оппозиции является относительной и зависит от этических установок этноса.

Ключевые слова: бинарная оппозиция, посесивность, аксиологичность, стереотипизация.

Tatiana Semashko. BORDER OF THE «OWN» AND «FOREIGN» IN TERMS OF ETHNIC STEREOTYPING

In this article the author tries to find out the limits of the basic model of the conceptual opposition «own» – «foreign» in terms of ethnic stereotyping. Concept «own» is connected with the individual possessor, social and cultural group, which is identified in accordance with the spiritual, communicative, modal kinship, and with group of relationship identified on the base of the unity of localization and property. The «own» points to ampler territorial and ethnic possession. Conceptual model of the «foreign» creates oppositions. All «their» perceived as 'correct', 'native', 'close', 'safe' – positive; all «foreign» is perceived as 'different', 'strange', 'unusual', 'wrong' – negative. Value ability of this opposition is not rigidly fixed and depends on the ethic principles of Ukrainians.

Key words: binary opposition, possessivity, value ability, stereotyping.

Антропоцентричність пізнавальної взаємодії людини з навколишнім світом спрямовує погляд дослідників на опозицію «свій» – «чужий» як одне з фундаментальних базових

протиставлень, властивих ментальному простору всіх етноспільнот на всіх рівнях їхнього розвитку. Означена опозиція, як особливий спосіб категоризації дійсності, належить до ряду універсальних та всеохопних (разом із тим неоднозначних), оскільки як постійний принцип культури існує в основі етнічної самосвідомості, формує колективне, масове, народне світосприйняття [16, с. 84], виявляється в усіх сферах людської діяльності, вибудовуючи світ навколо людини.

Проблема бінарної опозиції «свій» – «чужий» не є новою в мовознавчих студіях і здавна привертає увагу дослідників. У численних напрацюваннях з антропологічної лінгвістики, лінгвосеміотики, компаративістики, когнітивної семантики, етнолінгвістики тощо опозиція «свій» – «чужий» була об'єктом вивчення в ракурсі семіотичного і польового моделювання, структурального, концептуального, текстового аналізу, асоціативного експерименту тощо (К. Леві-Строс, Ю. Лотман, В. Топоров, Т. Цив'ян, С. Сахно, А. Байбурін, В. Красних, Є. Бартмінський та ін.). Однак досі до кінця не з'ясованим залишається питання про межі дихотомії. Цим зумовлена актуальність пропонованої розвідки, метою якої є з'ясувати межі поняттєвої основи опозиції, що по суті є умовним позначенням різних стосунків, пов'язаних із такими поняттями, як етнічна ідентичність і національна свідомість, а тому є основою для такого процесу, як етнічна стереотипізація.

Дослідження свідчать, що уявлення про «своє» і «чуже» почали формувати ще в архаїчній свідомості й ґрунтувалися на особливостях помічати і фіксувати об'єктивні протилежності та одвічну конфліктність реальностей, які існують у світі. У результаті свідомість давньої людини виробила систему внутрішньої організації навколишнього світу, що являла собою впорядковану мережу дуалістичних уявлень, яка у процесі усвідомлення людиною своєї індивідуальності призвела до розколу дійсності на два простори – «свій», у якому все було знайомим і зрозумілим, та «чужий», що був невідомим та ніс загрозу.

Сьогодні дихотомія «свій» – «чужий» розглядається насамперед із погляду становлення індивіда: запорукою розуміння власного внутрішнього світу є необхідність пізнання «іншого», оскільки «усвідомлення себе можливе лише в протиставленні» [5, с. 236]. При тому зауважимо, ми розглядаємо концептуальну опозицію «свій» – «чужий» як бінарну, а не градуальну структуру (градуальна структура передбачає виділення третього, нейтрального члена –інший», який не є ні «своїм», ні «чужим», а що «інше» – не імплікує чужості [20, с. 39-40]), розуміючи під «іншим» не нейтральний компонент, а відповідну одиницю в межах поняття «чужий».

Спираючись на уявлення про власний світ, своє життя, індивід сприймає життя «іншого» у дзеркальному відображенні, з тими відмінностями, які зумовлені розбіжностями в побуті, устрої життя, культурі тощо. Водночас «інший» виступає необхідною умовою семіотизації особистості і регулятором того, що організовує її досвід і поведінку. Як слушно зауважує Н. Аругюнова, «...пізнаючи себе, ми пізнаємо власний образ у своїй свідомості. «Інший» відкриває мене мені. Моя особистість отримує додаткові параметри. «Інший» ніби виступає посередником у стосунках мене із собою, спостерігачем моїх думок і відчуттів» [1, с. 647]. Це означає, що кожна особа, соціальна група і ще ширше – етнічна спільнота формує свій світогляд на основі протиставлення себе і свого «Я» комусь чи чомусь іншому, відповідно внутрішній світ «Я» зорієнтований на світ інших, що й передбачає існування опозиції «свій» – «чужий».

Важливим для розрізнення «свого» і «чужого» є поняття межі, що пролягає між зовнішнім і внутрішнім, «своїм» і «чужим» [18, с. 28]. Наявність такої межі дозволяє встановити певне співвідношення між двома полюсами дихотомії. Вона стає місцем зіткнення «свого» і «чужого», перетин яких уособлює взаємопроникнення сфер дихотомії. Межа як перетин означає «інтра- та інтеркультурний обмін між своїм і чужим, який передбачає протистояння» [6, с. 62] та є надзвичайно важливим у процесі пізнання людиною дійсності.

Межа між дихотомічною парою «свій» – «чужий» безпосередньо залежить від організації поняттєвої основи опозиції. Так, на думку В. Карасика, в основі образної складової поняття «свій» лежить «певна узагальнена ситуація, пов'язана зі змінами багатьох явищ і подій протягом тривалого часу» [7, с. 127], яка й формує інформаційний зміст поняття. За

лексикографічними даними, поняття «свій» має низку значень, серед яких як перше закріплене значення власне належності: «Свій – 1. Який належить собі, який є у себе; що торкається безпосередньо себе, стосується себе; властивий собі; здійснюваний, виконуваний самою особою, особисто, самостійно; який є особистим майном, власністю, власний» [17, т. 9, с. 82]. Подальший семантичний аналіз означеного слова зумовлює виділення ще кількох ЛСВ: 2. Який перебуває в родинних, дружніх або інших близьких стосунках чи пов'язаний місцем постійного проживання, спільною працею, спільними переконаннями і т. ін.; 3. Властивий тільки цій особі, цьому предметові, особливий, своєрідний // не іноземний, не чужий, рідний, вітчизняний; 4. Належний. Відповідний» [17, т. 9, 82–83]. Доходимо висновку, що поняттєвою основою організації бінарної опозиції «свій» – «чужий» є посесивний (присвійний) характер відношень між об'єктами. Вказану думку підтверджує О. Селіванова, яка зауважує: «У свідомості людини опозиція «свого» й «чужого» насамперед пов'язана із посесивністю, яка має широкий діапазон об'єктів належності ... Залежно від типу посесора (дослідниця виділяє різні типи схожості, зокрема, духовну, комунікативну, модальну, родинну, територіальну, етнічну) в етносвідомості фіксується стереотипне протиставлення «свого» «чужому» через специфіку ієрархії колективних цінностей та оцінок, етичних норм і настанов» [14, с. 27]. Отже, можна говорити, що розуміння «свого», яке складається із сукупності уявлень відносно того, що може мати кожний «Я», узагальнюється в певну ментальну структуру, що об'єднує один етнос і протиставляє його іншому як чужому. Прикметно, що інформаційний мінімум поняття «свій» в українській етнокультурі передає розуміння «свого» як 'рідного', 'близького', 'безпечного'.

Як зазначають дослідники, «межа» розділяє світогляд людини на два типи «свого» простору: приватний, що належить людині-індивідууму (будинок, садиба тощо), і суспільний, який належить усій спільноті, членом якої ця людина є (група, поліс тощо). Прикладом можуть слугувати уявлення давніх германців, які протиставляли *mitgard* – свою землю і *utgard* – чужу (істотно, що такий поділ не носив територіального характеру, а засновувався саме на опозиції «свій» – «чужий»). До *utgardu* належало усе, що не було впорядкованим щодо прийнятих у відповідному співтоваристві установок, до *mitgardu* – усе впорядковане. По суті, *mitgard* аналогічний Космосу античності, в якому панує порядок, а *utgard* – Хаосу, що уособлює небезпечний, непередбачуваний безлад» [8, с. 135]. У понятті *mitgard*, що буквально означає «середнє селище», проявляється зв'язок просторових уявлень з етно- і соціоцентризмом: «своє» визначається як центр світобудови, навколо якого, як правило, вороже оточення. Можна навести й інші приклади: Китай позначався китайцями як *Чжунго* – Середня держава; в індо-будійській космології острів *Джамбудіпа*, на якому розташована Індія, також займав центральне становище [8, с. 134–135]. Як індивідуум завжди егоцентричний уже тим, що моделює дійсність відносно себе, так і відповідна людська спільнота соціоцентрична, оскільки поміщає себе в центр всесвіту.

«Свій» простір ще й сакральний чистий на протигагу «чужому» – сакральний нечистому. Так, давній Рим був оточений своєрідною межею – «нездоланною для ворожих, нечистих сил, які поступають ззовні, границею, яка окреслювала територію немов магічним колом і тим самим робила її священною». Повертаючись із походів, давньоримські воїни проходили через арки, першопризначення яких було не в демонстрації тріумфу з нагоди переможного завершення війни (це більш пізні трактування), – вони слугували очищенню воїнів [8, с. 135].

Одним із найпоказовіших зразків 'свого простору' в українській свідомості є уявлення про 'рідну хату', 'чужого простору' – уявлення про 'далекі землі'.

У своїх роздумах про сутність поняття «чужий» Ю. Степанов зауважує, що в слові *чужий* від самого початку закладене значення 'інший народ', яке в індоєвропейських культурах було пов'язане зі значенням 'дивний', 'незвичайний', що стосувалося не свого, стороннього і далекого народу чи звичаю [15, с. 483]. Підтвердження цьому знаходимо і в лексикографічній практиці, де за лексемою «чужий» закріплене перше значення у власне посесивному аспекті, що є опозитивним до лексеми «свій»: «*Чужий* – 1. Належний комусь іншому, не власний, не свій // зароблений, здобутий не своєю працею, не своїми зусиллями; надбаний іншим // який є продуктом мислення кого-небудь іншого // якого зазнає хтось інший, який випадає на долю

когось іншого // не притаманний, невластивий, незвичний за виявом; не підвладний кому-небудь» [17, т. 11, с. 377]. Інформаційний зміст поняття «чужий» складають і інші семи, які виділено в процесі аналізу: «2. Не пов'язаний з ким-небудь родинними зв'язками; нерідна людина. 3. Який не перебуває у близьких взаєминах з ким-небудь, не пов'язаний спільністю умов життя, праці; сторонній // незнайомий, невідомий // який стосується інших людей // властивий чомусь зовсім чужому; чужорідний. 4. Який не є батьківщиною або місцем постійного проживання для кого-небудь // родом з іншої місцевості // який стосується іншої держави, країни; іноземний // те, що належить іншому народові. 5. Який має інші погляди, прагнення, інтереси і т. ін. // який не відповідає поглядам, інтересам» [17, т. 11, с. 378–379].

Зазначимо що в наборі значень, які складають інформаційний (поняттєвий) мінімум поняття «чужий», в українській мовній картині світу (на її сучасному етапі) чітко простежується розуміння «чужого» як 'негативного', 'небезпечного', 'ворожого'. З цього приводу Е. Бенвеніст зауважує, що в кореляції до «чужий» – обов'язково ворог. Причина цього завжди в тому, що «народжений зовні» – завідомо ворог [4, с. 368–369]. Подібну думку висловлює й О. Белова, зазначаючи, що оцінка «чужих» як ворожих і небезпечних істот йде від архаїчних вірувань: усі люди, що прийшли ззовні і не належать до найближчого оточення, є представниками «іншого» («чужого») світу та наділені надприродними властивостями, що зумовлено тісним зв'язком із потойбічним світом, у результаті чого чужинець чи іновірець одночасно є джерелом потенційної небезпеки [2].

Наукові студії засвідчують, що образ «чужого» є амбівалентним. З одного боку, все «чуже» заперечується як гріховне, а представник іноетнічної групи сприймається як істота небезпечна і майже потойбічна. З іншого – «чужі», саме через свій зв'язок із «іншим» світом, наділяються надприродними властивостями, які можуть бути і корисними [2, с. 10]. Відповідно «чужий» сприймається неоднозначно – невідоме містить загрозу й одночасно є чимось новим і тому привабливим. Разом із тим «чужий» може бути представлений як суб'єкт, що потребує захисту [19, с. 128]. Звідси розширення спектру аксіологічних характеристик цієї сфери дихотомії: поруч з негативними з'являються нейтральні та позитивні оцінки. Звісно, що в такому двоїстому ставленні до «чужих» переважає не об'єктивне ставлення до етнічних сусідів, а стереотипи, сформовані віковою міфологічною традицією.

Кордон, що розділяє пару дихотомії, не є сталим. Його динамічність зумовлена природою людського «Я», що уможливорює перехід з одного статусу в інший. Не зважаючи на те, що межа між «своїми» і «чужими» з позиції перших, як правило, зберігається, вона все ж за певних умов проникна. Зауважимо, що ознак «чужого» могли набувати і члени «свого» колективу. «Чужими серед своїх» ставали люди, що були наділені езотеричними знаннями чи вміннями (знахар, мельник, коваль), такі, що змінювали соціовіковий (молодість) і соціальний (рекрути) статус, або такі, що виконували певні ритуальні ролі (ряджені). Зарахуванню людини до категорії «чужих» могли сприяти і фізичні недоліки (німота, глухота, сліпота). У сучасному світі такою умовою може бути посвячення у студенти, прийняття присяги, постриг у монахи тощо, що сьогодні можна інтерпретувати як обряд посвячення до «своїх». Протилежну дію – відчуження – пов'язують з видаленням об'єкта за межі «свого» простору (звільнення з роботи, відрахування із навчального закладу тощо). Однак повного зникнення «чужого» досягнути неможливо, оскільки «чужий» завжди присутній у «своєму». Руйнація сфери «чужого» спричиняє знищення «Я», існування якого підтримується діалогічними відношеннями між «своїм» і «чужим» [11, с. 214].

Опозиція «свій» – «чужий» є однією із базових в освоєнні дійсності, що вписується в науку про людину як когнітивна структура, яка моделює уявлення про світ. Таке ментальне утворення, що відмежує «себе» і «своє» від «не свого», «іншого», «чужого», є універсальною когнітивною операцією, притаманною кожній людині зокрема і людській спільноті загалом, спрямованою на їхню самоідентифікацію і самооцінку. Основне значення дихотомічної пари закріплене у власне посесивному аспекті та є опозитивним: «свій» – 'рідний', 'близький', 'безпечний' – позитивний; «чужий» – 'інший', 'дивний', 'незвичний' – негативний.

Водночас бінарна опозиція «свій» – «чужий» є неподільною структурою, між членами якої існує нерозривний зв'язок і взаємна залежність, оскільки людська свідомість, принаймні на сучасному етапі, не може оперувати лише одним із цих двох понять. Визначення «свого» й «чужого» можливе лише за умови їх паралельного розгляду (лише усвідомлюючи, що є своїм, можна визначити своє і навпаки), оскільки межі одного визначаються межами іншого. Ці межі не є встановленими раз і назавжди: той самий об'єкт може ставати і «своїм», і «чужим» залежно від типу посесивних відношень й естетичних настанов етносу, що знаходить своє відображення в етнічній стереотипізації. Більш повний аналіз національно-культурних рис означеної дихотомії потребує залучення інших методів дослідження, що відкриває значні перспективи для подальших розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнова Н. Д. Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М.: Языки русской культуры, 1998. – 895 с.
2. Белова О. В. Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции / О. В. Белова. – М.: ИНДРИК, 2005. – 288 с.
3. Белова О. В. Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян (этнолингвистическое исследование): автореф. дисс. на соиск. науч. степени докт. филол. наук / О. В. Белова; РАН Институт славяноведения. – М., 2006. – 26 с.
4. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист. – М.: Прогресс, 1974. – 483 с.
5. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов / Э. Бенвенист / [пер. с фр. Н. Н. Казанский; общ. ред., вст. ст. и коммент. Ю. С. Степанов]. – М.: Прогресс; Универс, 1995. – 453 с.
6. Вальденфельс Б. Топографія Чужого: студії до феноменології Чужого: посібник з філософських дисциплін / Б. Вальденфельс / [пер. з нім. В. І. Кебуладзе]. – К.: ППС–2002, 2004. – 206 с.
7. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс / В. И. Карасик. – М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
8. Касевич В. Б. Буддизм, картина мира, язык / В. Б. Касевич. – СПб: Центр «Петербургское востоковедение», 1996. – 275 с.
9. Красных В. В. Этнопсихолінгвістика и лінгвокультуро́логия / В. В. Красных. – М.: Гнозис, 2002. – 284 с.
10. Леви-Стросс К. Структурная антропология / К. Леви-Стросс. – М.: Наука, 1985. – 400 с.
11. Селіванова О. О. Концептуалізація свого й чужого в українських пареміях / О. О. Селіванова // Наукові записки Луганськ. націон. пед. ун-ту. – Сер. Філологічні науки. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – Вип. 5. – Т. 1. – С. 214–230.
12. Селіванова О. О. Опозиція свій – чужий в етносвідомості / О. О. Селіванова // Мовознавство. – 2005. – № 1. – С. 26–34.
13. Селіванова О. О. Світ свідомості в мові / О. О. Селіванова. – Черкаси: Ю. Чабаненко, 2012. – 488 с.
14. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. – Полтава: Довкілля-К, 2006. – 716 с.
15. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры: опыт исследования / Ю. С. Степанов. – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.
16. Степанов Ю. С. Константы. Словарь русской культуры / Ю. С. Степанов. – Изд. 2-е испр. и доп. – М.: Академический проект, 2001. – 990 с.
17. Словник української мови: в 11 т. / [ред. кол. І. К. Білодід та ін.]. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 9: С. – 1978. – 918 с.; Т. 11: Х–Б. – 1980. – 700 с.
18. Шукуров Р. Введение, или предварительные замечания о чуждости в истории / Р. Шукуров // Чужое: опыты преодоления. Очерки из истории культуры Средиземноморья. – М.: Алетея, 1999. – С. 9–30.
19. Яворська Г. М. Мусульманський Схід в українських дискурсивних практиках: динаміка докси / Г. М. Яворська // Вісник Київськ. нац. лінгв. ун-ту. – Сер. Філологія. – 2005. – Т. 8. – № 1. – С. 127–140.
20. Bartmiński J. Opozycja swój/ obcy a problem językowego obrazu świata / Jerzy Bartmiński // Etnolingwistyka / [red.: J. Bartmiński]. – Т. 19. – Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007. – S. 35–59.

Стаття надійшла до редакції 11.11.2014 р.